

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Досліджено український національний характер у контексті процесів державотворення в Україні. Розглянуто основні фактори формування психологічних особливостей українців, їх способу життя, поведінки, традицій, основ самоорганізації. Проаналізовано роль української національної еліти в державотворчих процесах. Наголошено на актуальності дослідження ментальної складової взаємодії різних етнокомпонентів українського суспільства.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана, насамперед, з усвідомленням характеру розвитку сучасної української державності й, у зв'язку з цим пошуком напрямку реформування сучасного українського суспільства, оптимальної моделі його трансформації.

У цьому контексті особливого значення набувають ментально-психологічні, ціннісно-нормативні, духовні та навіть дещо ірраціональні засади формування нової української державності. Саме завдяки врахуванню психологічних особливостей, притаманних українському народу, відбувається поєднання традицій та інновацій, вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Багато авторів у своїх дослідженнях національної психології народів розкривали сутність цього феномену через призму таких понять, як ментальність, національний характер, "дух народу" тощо. Свої праці їм присвятили В. Антонович, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Костомаров, О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, І. Мірчук, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський та ін. Вони намагались виявити ті основні риси, які характеризують українську ментальність, знайти засоби для її аналізу, розкрити зв'язок національного характеру та долі народу. Також дослідженню національного менталітету в його філософських, соціальних, політичних аспектах значну увагу приділяють сучасні українські вчені В. Андрущенко, А. Бичко, І. Варзар, П. Гнатенко, Б. Глотов, О. Донченко, О. Забужко, О. Картунов, В. Касьян, І. Кресіна, С. Кримський, О. Майборода, Ю. Римаренко, В. Храмова, Л. Шкляр, М. Шульга та інші. Втім, незважаючи на велику кількість наукових праць з даної проблематики, проблема впливу українського національного характеру на державотворчі процеси в Україні до цього часу є недостатньо розробленою. *Поза межами уваги науковців залишається* ментальна складова функціонування правлячої верстви сучасної України.

Завданням даної статті є аналіз впливу українського національного характеру на процеси державотворення в Україні. Результати такого аналізу дозволять повніше осягнути проблемні питання сучасного українського державотворення й роль української еліти в ньому, визначити базові орієнтири та шляхи реформування суспільства.

Виклад основного матеріалу. У процесі власного розвитку Україну одночасно супроводжували як процеси поглиблення відносної національної єдності, так і процеси продукування певних відмінних рис психіки, культурних особливостей, способу життя українців. Але в цілому це нам не заважає говорити про комплекс психологічних особливостей, які притаманні сукупному образу представника українського етносу і аналізувати його складові з огляду на формування засад української державності.

Довгий час внаслідок певних історичних, політичних та ідеологічних причин проблемі дослідження національного характеру взагалі та українського національного характеру зокрема у вітчизняній науці не приділялось належної уваги. Тому природно, що значний внесок у розробку даної проблематики зробили представники української діаспори. Особливо треба відмітити О. Кульчицького, який відзначився своїм комплексним підходом до проблеми українського національного характеру. Він виділив шість основних чинників формування української вдачі: 1) расові або антропологічні; 2) геопсихічні (пов'язані з природним середовищем); 3) геополітичні; 4) психосоціальні (пов'язані з соціальною структурою суспільства); 5) культуроморфічні (дослідження народної творчості); 6) глибинно-психічні [1: 709]. Звісно, всі перелічені чинники заслуговують на пильну увагу сучасного дослідника, але расовий критерій оцінки самоорганізаційних засад етносу здається проблематичним. Хоча і відкидати зовсім антропологічний чинник, звичайно, недоцільно.

У геопсихічному чиннику Д. Чижевський та О. Кульчицький вбачали вплив на національний характер умов, пов'язаних із географічним положенням території, ландшафтом, кліматом тощо [2: 18–20; 3: 1: 712]. Вони, наприклад, вважали, що степ як домінуючий в Україні вид ландшафту "виховував" такі основні риси психічного складу українця як емоційність, сентименталізм, чутливість, ліризм. З іншого боку, віддаленість українських поселень на степових просторах, яка

змушувала сподіватись тільки на власні сили у разі небезпеки, зумовила відомий індивідуалізм українців, прагнення до "свободи", яке у певних випадках вело до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладу усякої життєвої форми, неспокій і рухливість. Ця риса, на їх думку, мала негативний вияв тенденцію до протиборства, руйнування, з чим пов'язані криваві сторінки української історії.

На визначальну роль емоційності в українському національному характері також вказували В. Липинський, Є. Онацький, В. Храмова [4: 429; 5: 36-47; 6: 10]. Так, на думку В. Липинського, перевага емоційності над раціонально-вольовими компонентами в українців є згубною для суспільного життя, а її привабливий естетизм обернувся безпорадністю в соціальних питаннях, у державному будівництві. Водночас, політично-руйнівний, занадто чутливий темперамент у певних обставинах може стати і національно-творчою силою, але звісно не завжди.

Сучасні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко вважають, що "замріяна українська людина з її невичерпною емоційністю стала жертвою краси, а її привабливий естетизм обернувся на безпорадність у соціальних питаннях, у державному будівництві [7: 245]. Тільки в певних ситуаціях, коли події хвилюють його "чутливу" натуру українець стає здатним до активних дій. Але такі вчинки не завжди відзначаються схильністю до організації та бажання бути керованим. Емоційність може підштовхнути українця на зовсім протилежні дії, наслідки яких він не усвідомлює в повній мірі. Це є значною перешкодою творчій складовій будь-якої справи.

Однак те, що обумовлювало характер українців в минулому, не завжди виконує подібну функцію сьогодні. Нині переважна більшість українців мешкає в містах і з огляду на інші умови життя, де домінує "ландшафт багатопверхівок" та "індустріальний пейзаж", мабуть, говорити про визначну вагу географічного фактору не варто. Діють інші чинники, які у багатьох випадках уніфікують особистість, спрощують її світовідчуття та наділяють емоційність поверховістю. Хоча не можна однозначно констатувати і повну втрату цих рис, які, безперечно, "мігрували" в невеличкі міста та індустріальні мегаполіси разом з їх "носіями". Не кажучи вже про пересічних громадян, навіть ціла плеяда відомих сучасних політиків на чолі з першими особами держави, котрі відіграють ключову роль у творенні сучасної української державності, є яскравим прикладом для цього.

Інший дослідник – Б. Цимбалістий – вважав це основним в аналізі національного (етнічного) поняття культури в антропологічному сенсі [8: 75-90]. Він припускав, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність та вдачу людини відбувається у її ранні роки через родину, де особливе становище займає жінка. Така настанова, на думку багатьох дослідників, сприяє відмові від чоловічого, активного шляху, позбавляє світогляд українців агресивної активності. Чоловічий початок завжди очікувався ззовні. Звідси постійна залежність від чужорідного. О. Донченко і Ю. Романенко вважають, що приймаючи важливі рішення українець зводить цей процес до перегляду різних варіантів: комбінування, затягування справи, а у підсумку виходить колективне рішення або залучається жінка [3: 229, 233]. До того ж, українська чоловіча натура звикла пасувати перед грубим насильством (навіть відстоюючи державні інтереси) і не терпіти наругу над власною гідністю. Це дещо пояснює причини запізнілих державотворчих прагнень українців, пасивність у відстоюванні власних національних інтересів та поступливість опонентам, які досить часто, усвідомлюючи ефективність силових і навіть дещо образливих аргументів у міждержавних, міжнародних діалогах з Україною, використовують їх, щоб пригнітити протилежну реакцію та нав'язати власний сценарій стосунків, змінити не тільки зовнішньополітичний, а й внутрішньополітичний курс української держави. У цьому криються також провали політики українізації, яка після кожного її проголошення, зустрічає несамовитий опір з боку іноетнічного середовища і "відкочується" на рівень архаїчного або націоналістичного.

Інша характерна особливість, яку бачив О. Кульчицький, пов'язана з тим, що в культурному плані Україна знаходиться на периферії Європи, що знайшло своє вираження у поєднанні раціонально-активної світонастанови з інтровертивною заглибленістю [1: 714]. В інтелектуальному середовищі існував навіть поділ на "західників" і "слов'янофілів", який репрезентував дві протилежні за світоглядними засадами концепції розбудови суспільного життя. "Цивілізаційний розлам", який, на думку багатьох дослідників, завжди був присутній в країні, проходить і зараз по межі західних і східних її регіонів, є наслідком того, що впродовж століть Україна розвивалася переважним чином або під впливом римського права, або євразійської традиції. Така поліцентричність (або багатовекторність) для України є згубною тому, що "нація історично не опрацювала модель захисної інтеграції перед обличчям спільної небезпеки" [7: 214-215]. Спроби провести реформи за умови існування двох різних світоглядних традицій без зміни світоглядних орієнтирів хоча б більшості населення країни можуть призвести тільки до соціокультурного їх відторгнення частиною населення країни.

Багато дослідників схилились до думки, що властива українцям інтровертність, більш притаманна представникам азійської цивілізації проявляється у втечі в різних формах від зовнішнього світу на

самоту – в ідеалізований, вигаданий міфічний світ [9: 55]. Саме тому в українському суспільстві родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність. Така зорієнтованість українців на внутрішній світ обумовила байдужість до зовнішнього благоустрою. Але процес урбанізації сучасної України дещо вплинув на цю рису характеру. Значна концентрація населення, висока комунікація, характерні для міста, породжують схильність до консолідації та громадської активності населення. Тому межі усвідомлення громадської єдності в певних випадках зростають до розмірів територіальної одиниці. Сучасне українське місто – це те середовище, де останнім часом формуються нові психологічні особливості української нації, які напевне будуть визначати подальші процеси державотворення. Як стверджує С. Павлюк: "міста сьогодні визначають усі головні перспективи сучасних етносоціальних та етнокультурних процесів України. Саме тут зароджуються усі ембріони нашого майбутнього: адже українство поза містом є українством поза добою, українством без майбутнього" [13].

Проте, маючи таке геополітичне розташування і перебуваючи в орбіті інтересів Заходу і Сходу, Україна, за переконанням О. Донченко і Ю. Романенка, є по-суті скрайньою або маргіналом [7: 214-215]. Психокультурна маргінальність, притаманна українцям та українській державності, на думку дослідників, має низку специфічних проявів: по-перше, послаблення інтегрованості нації, персоналістичний тип національної психоідентифікації; по-друге, поліцентричність поведінки, інтелектуальна та мотиваційна амбівалентність, соціокультурний еkleктизм. Поліцентричність поведінки конкретизується в чуттєвому анархізмі, детермінованості поточним моментом часу, своєрідній хамелеонівщині. Для спільноти в цілому поліцентричність виявляє себе в тому, що будь-який зовнішній стимул спроможний змінити стратегічний курс національної політики і спровокувати чергову істерію і панічну втечу від вирішення проблем. Переважно погоджується з цим сучасний український дослідник А. Фурман, стверджуючи, що для українця типовою є установка на перетворення себе, а не оточення; звідси перевага особистого над суспільним, тенденція до ситуативного утвердження власного Я і самоактуалізації [11: 50].

Маргінальність пов'язана з такою рисою українського національного характеру як толерантність. Починаючи ще з Київської Русі, писав М. Костомаров, чужинці селились поруч з українцями і не сприймались вороже. Цей "дух терпимості, брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі" [12: 44, 47-48]. Не було в українців і завойовницьких мотивів. А. Кульчицький, виділяючи світоглядну толерантність українців, яка супроводжувала український народ протягом усієї його історії, пов'язував її з впливом архетипу "доброї", "ласкавої", "плодючої" землі [1: 711, 713]. Майже поетична "закоханість" у рідний край стримувала українців від колонізації нових земель, що в підсумку обумовило нездатність до творення далекосяжних планів у зовнішній політиці та слугувало експансії інших держав, у боротьбі з якими постали дві протилежні стилі поведінки: "авантюриницько-здобичницького" (героїчного) та "захованого" життя. Тривалий відбір активного начала в українстві, безпосередньо пов'язаний з формуванням власної національної еліти, породив тривалість шляху до державності.

Однак така, на перший погляд дуже позитивна риса в модифікованому, так би мовити вигляді справляє негативний вплив на характер української державності. Починаючи з часів Гетьманщини, в Наддніпрянській Україні формувався тип державника, який покладався лише на просвітництво та поміркованість, що не завжди відповідало потребам часу. Завдання провідників українства вбачалось у тому, щоб гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтівною українізацією [13]. Така майже жертвна поступливість в національних питаннях і сьогодні створює перепони для консолідації країни, залишає загрози для її суверенності. Тобто, така толерантність не є "продуктом свідомого переконання", а лише виявом адаптації до ситуації. Толерантність самоприниження, відходу від чіткої позиції заради збереження власної індивідуальності. Водночас толерантність була для українців і фактором виживання в історії.

В основі маргінальної толерантності українців, вважають О. Донченко і Ю. Романенко, лежить відомий індивідуалізм – одночасно і нахил до самостійництва, і егоїзм [7: 209, 220, 222-226, 230]. Відповідно індивідуалізм українців вони характеризують як неактивний, сенсуалістично-споглядальний, інтровертивний, схильний до розмежування інтересів і вчинків, індивідуалізм самозамкненості та ізолюваності, елементарного біологічного виживання, який є антитезою публічності й соціальності і навіть антидержавний, що проявляється, з одного боку, у внутрішньому аспекті у вигляді неприйняття формально-інституційних відносин, передусім правових. Наслідками цього є втеча до неформальних структур з їхнім груповим егоїзмом, корупція управлінського апарату, рішення якого несуть на собі відбитки кланових та групових інтересів і, врешті-решт, делегітимація держави. У зовнішньому аспекті антидержавність пов'язана з політичним інфантілізмом правлячої страти українського соціуму. Український індивідуалізм був і залишається стратегією виживання одиниць, а не спільноти. Ця риса є небезпечною для побудови державності. В. Липинський свого часу

охарактеризував її як "державну імпотенцію та якусь патологічну зненависть до самих себе і до власної держави" [3: 100, 449].

В Україні традиційно існує тенденція до використання родинних зв'язків у переміщенні вгору по соціальній драбині. "Навіть нездібний, безталанний друг, знайомий, родич, – підкреслюють О. Донченко і Ю. Романенко, – українцеві ближчий і рідніший, ніж здібний ворожий "інший" [7: 221]. Іншою особливістю української еліти є її групування за критерієм регіональної приналежності, "земляцтва". Зайнявши ключові позиції у владі, представники однієї регіональної еліти енергійно витісняють з високих державних посад "чужинців", завдяки чому український соціум природно поділяється на безліч атомізованих мікрогруп, які організуються для задоволення власних потреб та інтересів і досить далекі від публічної сфери [7: 220, 230]. Проте, в силу особливих стосунків із родичами такі об'єднання на родинній або іншій близькій основі нездатні довго знаходитись у стані взаємної згоди та порозуміння. Тому досить часто в українській політиці виникають конфлікти на міжособистісному рівні, з'являються "відступники", "зрадники", "ображені". До того ж, навіть самі добровільні товариства тримаються, допоки є потреба і відсутні особисті образи. Але притаманний українцям егоцентризм не завжди виконував негативну функцію, особливо в тяжкі моменти життя, коли потрібно вижити. Все залежить від історичного контексту. Наприклад, досить часто особиста образа спонукала українців до більш дієвих кроків у суспільному житті.

На індивідуалістичності, несолідарності українського громадянства, його невмінні задля інтересів громадських зректись інтересів вузьких, особистих наголошував і відомий культурно-освітній діяч, письменник, публіцист Б. Грінченко [14: 46-47, 125].

Дійсно, організаційна основа українства за довгі часи не зазнала суттєвих змін. Українська еліта, залишаючись на ментальному рівні загалом, за всіх часів не здатна була формувати поступальний розвиток суспільства, оминаючи особистісний фактор і спрямовуючи спільні зусилля у раціональне "русло" (на розбудову власного політичного утвору).

До того ж, у ХХ столітті українська ментальність стала об'єктом втілення соціальної утопії (радянсько-комуністичної), наслідком чого стало не тільки спотворення рис української ментальності, але й, насамперед, впровадження принципу егоїзму в механізми побудови й відтворення суспільного життя України [15: 20; 16: 15].

Таким чином, одним з головних чинників державотворення виступають певні психологічні особливості народу, до яких, передусім, можна віднести національний характер, менталітет. Це риси, які відповідають потенційним можливостям їх власника щодо організації власного суспільного життя. Вони зумовлюють весь спектр дій народу в цілому та визначних його представників зокрема. Вони або сприяють поставленій меті, або унеможливають її досягнення.

Незважаючи на значну історичну заглибленість основних факторів, які формували ментальні особливості українців в минулому, можна побачити характерні їх прояви і в сучасних реаліях нашого життя. Дійсно, така риса як індивідуалізм не могла не вплинути на бажання українців продовжити власну державницьку традицію і в нові часи. Але прагнення самостійництва на початку минулого століття наштовхувалося на безлад перших спроб втілення української державності.

У кінці ХХ століття, коли Україна отримала шанс звільнитись знову, багато в чому визначну роль зіграло ситуативне зближення різних, навіть протилежних позицій, які займали різні верстви населення та представники різних еліт. Водночас, новопостала українська державність з демократичною формою правління та оптимальним співвідношенням свободи і необхідності в поведінці та діях людей більше відповідала менталітету, історичним традиціям та потребам українського суспільства, ніж тоталітарний режим СРСР з його насильницьким колективізмом мас. Однак перевага емоційної складової в характері українців не давала можливості збагнути першочергові кроки до омріяної мети. Самозакоханість частини національно-демократичного політикуму щодо здобутої державності і досі стоїть на заваді прагматичному реалізму. З іншого боку, усвідомлення відсутності того потрібного вольового, раціонального елементу в національному характері підживлювало страх залишитись наодинці з оточуючим світом і спонукало шукати підтримки ззовні чи то в східному, чи західному напрямку. Іншими словами, сучасна українська державність виникла як результат компромісу між внутрішнім бажанням самоствердитись у світі та прагненням позбавитись від зайвої залежності, зовнішньої опіки, у відсутності визначеної раціональної складової державотворення, тримається на індивідуалізмі і самоврядності її одиниць, на усвідомленні переваги вибору над домінуванням права сильнішого.

Перспективи подальших досліджень. Основною проблемою державотворення в Україні на сьогоднішній день залишається співіснування різних типів політичної культури, які несуть за собою різні світогляди, ментальні риси, що створює суттєві перепони консолідації українського суспільства, появі загальнонаціонального лідера, парадоксально позначається на державотворчих процесах. Тому актуальним залишається дослідження ментальної складової взаємодії різних етнокомпонентів українського суспільства в сучасних державотворчих процесах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства : у 2 т. – Мюнхен-Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – Т. 1. – С. 708–718.
2. Чижевський Ю. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк : Накладом Ради допомоги і оборони Україні Українського конгресового комітету Америки, 1991. – 175 с.
3. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства : у 2 т. – Мюнхен-Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – Т. 1. – С. 100–449.
4. Липинський В. Листи до Братів-хліборобів : Про ідею і організацію українського монархізму : Писані 1919-1926. – 2-ге вид. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 470 с.
5. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 1992. – С. 36–47.
6. Храмова В. До проблеми української ментальності : Замість передумови // Українська душа : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.
7. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика : Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення : Монографія. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
8. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа : зб. наук. пр. – К. : Фенікс, 1992. – С. 66–96.
9. Кульчицький О. Світогляд українця // Українська душа : зб. наук. пр. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48–65.
10. Павлюк С. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах : влада і суспільство // Україна – проблема ідентичності : людина, економіка, суспільство. – Режим доступу : http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/publications/conf_books/Lviv_text.pdf
11. Фурман А. В. Психокультура української ментальності : Наукове видання. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.
12. Костомаров Н. И. Две русские народности. – К. – Харьков : Майдан, 1991. – 72 с.
13. Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – Режим доступу : <http://www.litopys.org.ua/ukrxx/r01.htm>.
14. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К. : ІУАД НАНУ. – 1994. – Вип. 1 : Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. – 286 с.
15. Бондаренко О. В. Українська економічна ментальність : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. д-ра філософ. наук : 09.00.03 / АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2008. – 32 с.
16. Попов В. Ю. Український господарський менталітет : сутність і трансформації : автореф. дис. канд. філософ. наук : 09.00.03 / Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2000. – 17 с.

Матеріал надійшов до редакції 08.10. 2010 р.

Марасюк С. С. Украинский национальный характер в контексте государственного строительства в современной Украине.

Исследован украинский национальный характер в контексте процессов государственного строительства в Украине. Раскрыты основные факторы формирования психологических особенностей украинцев, их способа жизни, поведения, традиций, основ самоорганизации.

Проанализирована роль украинской национальной элиты в процессах государственного строительства. Акцентировано внимание на актуальности исследований ментальной составляющей взаимодействия различных этнокомпонентов украинского общества.

Marasyk S. S. Ukrainian National Character in the Context of the State-Building in Contemporary Ukraine.

Ukrainian national character in the context of the state-building processes in Ukraine is investigated. Major factors of the Ukrainian national character formation, traditions, behaviour and self-organization bases are considered. The role of the Ukrainian national elite in the state-building processes is analyzed. The accent is laid on the mental component research of different ethnic groups cooperation in Ukrainian society.